


DOI 10.4467/25439561KSR.22.004.16356

TATJANA ĐURIŠIĆ BEČANOVIĆ

 <https://orcid.org/0000-0003-2694-8775>

Univerzitet Crne Gore

Podgorica

## ZABORAVLJANJE TRAUME – GOLI OTOK U JUGOSLOVENSKOJ SEMIOSFERI

### FORGETTING THE TRAUMA – GOLI OTOK IN THE YUGOSLAV SEMIOSPHERE

#### Sažetak

U radu se analiziraju semiotički procesi koji se odvijaju pod institucionalnim pritiskom, a dovode do toga da sociokulturna zajednica pamti, odnosno zaboravlja po diktatu aktuelnog režima, što znači da kolektivnom mnemonikom, ponekad i brutalno, upravljaju politički i ideološki centri moći u čijim je rukama, po pravilu, i najveća količina semiotičke moći. Tako je svojevrsteno jugoslovenski državni aparat bio usmeren na zaboravljanje Golog otoka, u čemu se oslanjao upravo na institucije sistema, posebno na delovanje svoje obavestajne službe UDB-e koja je upravljala golotočkim logorom i nametala zabranu njegove tematizacije. Odsustvo iz javnog diskursa trebalo je da rezultira zaboravom, a institucionalno nasilje i proizvedena socijalna fobija da zauvek učutkaju svedoke. Stoga se u radu traga za manifestacijama najmračnije jugoslovenske tabu teme, uz koju je vezana najveća količina institucionalnog nasilja i represije, čiji je cilj bio zaboravljanje golotočke traume. Iako je književnost najmanje kontrolisan diskurs, o ovoj temi se piše tek godinama nakon zatvaranja logora, u kome je od 1949. do 1956. bilo zatočeno oko 15.000 ljudi. U potrazi za zabranjenom golotočkom tematikom, autorka analizira narativne tekstove Dragoslava Mihailovića (*Kad su cvetale tikve* 1968. i *Goli otok* 1990) i Mirka Kovača (*Rane Luke Meštrevića* 1971).

#### Abstract

The paper analyses semiotic processes taking place under the institutional pressure and resulting in the fact that a particular social and cultural community remembers and for-



gets in accordance with the dictates of the current regime, which means that the collective mnemonic is sometimes even brutally governed by political and ideological centres of authority that generally possess the greatest amount of semiotic power. Therefore the Yugoslav state administration used to be oriented towards forgetting Goli otok, where it relied precisely on the system institutions, particularly on the activities of its intelligence service called UDBA, which handled the camp of Goli otok and imposed a ban on its thematisation. The disappearance from the public discourse was supposed to result in the process of forgetting, while institutional violence and developed social phobia were to silence the witnesses forever. Thus the paper searches for the manifestations of the darkest of Yugoslav taboos, which relates to the greatest amount of institutional violence and repression aiming at forgetting of the trauma of Goli otok. Even though literature is the least controlled discourse, this topic started to be depicted in writing years after the termination of the camp, which incarcerated c. 15000 people from 1949 to 1956. Searching for the forbidden themes of Goli otok, the author analyzes the narrative texts of Dragoslav Mihailović (*Kad su cvetale tikve* 1968 and *Goli otok* 1990) and Mirko Kovač (*Rane Luke Meštrevića* 1971).

Ključne reči: zaboravljanje, nulta semiotizacija, Goli otok, logorski hronotop, logorska komunikacija, tabu tema, književna mnemonika, autocenzura

Keywords: forgetting, zero-degree semiotization, Goli otok, concentration camp chronotope, camp communication, taboo, literary mnemonics, self-censorship

## Uvod

Tumačeći kolektivnu mnemoniku i proces pamćenja, odnosno zaboravljanja u kulturi, Jurij Lotman tvrdi da je „[...] neophodna rekonstrukcija koda (tačnije, kompleta kodova) koje je koristio onaj ko je stvorio tekst i uspostavljanje njihove korelacije s kodovima koje koristi istraživač. Onaj ko tekst stvara fiksira događaje koji s njegove tačke gledišta izgledaju kao značajni (tj. uporedivi s elementima njegovog koda) i izostavlja sve «beznačajno»”<sup>1</sup>.

Međutim, onaj ko stvara tekst ponekad ne sme da fiksira događaj koji smatra značajnim, jer postoji zabrana njegove semiotizacije, kao i niz nasilnih mehanizama što sprečavaju artikulaciju diskursa. Najteži oblik ućutkivanja i nulte semiotizacije nekog događaja nastaje kada institucije sistema, odnosno država stoji iza zabrane i sprečava artikulaciju diskursa, jer su u tom slučaju i kazne za ogrešenje najstrože, a performativnost institucionalnog jezika je neupitna, što znači da će svaka pretnja biti realizovana. Dakle, ključna semiotička strategija jugoslovenskih socijalističkih institucija bila je potiskivanje Golog otoka u sferu „beznačajnog”, to jest ne-

<sup>1</sup> J.M. Lotman, *Semiosfera*, Novi Sad, Svetovi, 2004, s. 333.

činjenice, pri čemu bi se čitav logorski hronotop nasilno istisnuo iz pamćenja te prepustio kulturi zaborava. Stoga je dešifrovanje diskursa o Golom otoku intenzivirano tek nakon Titove smrti (4. maj 1980), osamdesetih godina 20. veka, a „[...] dešifrovanje je uvek rekonstrukcija. U suštini, istraživač jednu te istu metodologiju primenjuje prilikom rekonstrukcije izgubljenog i prilikom čitanja sačuvanog dela dokumenta. U oba slučaja on polazi od toga da je «dokument napisan na drugom jeziku», čija gramatika tek treba da se sastavi»<sup>2</sup>. Dakle, kad dešifrujemo svedočanstva o Golom otoku, neophodno je rekonstruisati gramatiku udbaško-komunističkog diskursa. Komunisti, a posebno general UDB-e, artikuliše tekst i selektuje činjenice na potpuno drugačiji način, što znači da koristi drugačiji jezik, kao i aksiološki sistem bitno različit od diskursnih tehnika današnjeg korisnika znakova, pri čemu je ključna razlika sadržana u vrednovanju i emotivnom odnosu prema Komunističkoj partiji Jugoslavije i Titovom kultu. S obzirom na dezintegraciju jugoslovenskog semiotičkog prostora, možemo zaključiti da se svedočanstva o Golom otoku dešifruju sa pozicija druge epohe, bitno izmenjenih kulturnih, ideoloških i političkih kodova, pri čemu je do najkrupnijih promena došlo u pragmatičkom aspektu značajnosti, koji je iz temelja promenjen:

„Na taj način, pre nego što utvrdi činjenice «za sebe», istraživač utvrđuje činjenice za onog ko je sastavio dokument koji treba analizirati. On se susreće s tim u kojem stepenu su svi dokumenti nepotpuni u odražavanju života, kakvi veliki slojevi života se ne smatraju činjenicama i ne podležu fiksiranju. Ta oblast «isključenog» ne samo što je ogromna, nego je pokretna. Mogao bi se sastaviti interesantan spisak ne-činjenica za različite epohe»<sup>3</sup>.

Struktura logorskog hronotopa bila je vrlo dinamična i promenljiva, što je imalo i svoju antimnemoničku funkciju koje su kažnjenci bili svesni. Osim toga, stalna tortura i izgladnjivanje značajno su oslabili njihove moždane funkcije, pa i mnemoničku:

„Dakle, nije se moglo ništa ni zapisati nit' si mog'o ti [zapamtiti – T.B.]. A šta si mog'o zapamtiti? Jer se stalno mijenjalo, boga ti, svaki čas se mijenjalo, 'de bi ti to mog'o zapamtiti? Pa nemaš mozga takvog, je li»<sup>4</sup>.

Dragoslav Mihailović, golotočanin i najuporniji proučavalac golotočke traume, koji je najdoslednije posvećen njoj semiotizaciji, tvrdi da je tek devedesetih počelo otkrivanje „tajne” Golog otoka:

<sup>2</sup> Ibidem, s. 333.

<sup>3</sup> Ibidem.

<sup>4</sup> D. Mihailović, *Goli otok*, Beograd, NIP Politika, 1990, s. 231.

„Kad početkom 1990. godine tajna Golog otoka počne da se oburvava, Crnogorci će na ovu ruinu jurišati uz ratničko arlaukanje i silovito busanje u prsa. Tada će se pokazati da je među njima, zaista, bilo mnogo najtežih žrtava, ali i da je još kudikamo više onih zaboravnih na lično preveravanje, višestruku prevrtljivost i bučno prebegavanje”<sup>5</sup>.

U socijalističkoj kulturi Goli otok je dugo potiskivan u oblast „isključenog”, on je najvažnija „ne-činjenica” komunističke Jugoslavije, koju neskriveno institucionalno nasilje i etička dubioza guraju u prostor tišine, odnosno nulte semiotizacije. Međutim, tako krupan istorijski događaj – utamničenje, izglednjivanje i mučenje oko 15.000 ljudi (po nekim izvorima 25 000), od kojih je više od 400 preminulo<sup>6</sup>, iako neki autori navode cifru od 5 000 preminulih – morao je postati činjenica, to jest događaj kome se pridaje značenje, te se uključiti u tekstove i kodove kako umetničke, tako i neumetničke. Pozna semiotizacija Golog otoka uslovljena je institucionalnim pritiskom i nasiljem Komunističke partije Jugoslavije, koja je držala pod kontrolom diskurs o Golom otoku sve do raspada države 1990. godine, kada je počelo „oburvavanje golootočke tajne”, ali čak ni tada nije došlo do semiotičke eksplozije kakvu taj diskurs zaslužuje, jer je to opskurno zbivanje iz komunističke prošlosti bilo zaglušeno novim zločinima i aktuelnim ratnim operacijama. Dakle, zaboravljanje golootočke traume bila je dugoročna i relativno uspešno sprovedena strategija socijalističkog režima, koja pokazuje koliko zla se može počinuti prilikom institucionalnog pokušaja zataškavanja istine, zasnovanog na tehnikama prisilnog zaboravljanja, pa je u tom smislu vrlo znakovit naslov Jezernikovih eseja o Golom otoku *Non cogito ergo sum*.

Međutim, žrtve Golog otoka se ne zloupotrebljavaju u nacionalističkom diskursu, inače dominantnom na ex-yu semiotičkom prostoru, jer je počinjeni zločin pravi jugoslovenski, i u njemu su učestvovali svi narodi i narodnosti; ideološki je takođe gotovo jednoznačan, pošto su, uz ponekog bivšeg ustašu i četnika na strani logorske uprave, Goli otok osmislili i realizovali upravo komunisti koji su, kao ideološki neprijatelji sadašnjih nacionalističkih elita, potpuno nezanimljivi da se nad njima leleče. „Da bismo stekli jasniju predstavu o brojnim i raznorodnim oblicima i funkcijama zaboravljanja, moramo se zapitati u kojim se psihološkim, društvenim i političkim okvirima ljudi sećaju, odnosno zaboravljaju, i kakva se osećanja pri tom javljaju ili potiskuju”<sup>7</sup>.

<sup>5</sup> Ibidem, s. 216.

<sup>6</sup> O tome videti: M. Previšić, *Povijest Golog otoka*, Zaprešić, Fraktura, 2019. Na jugoslovenskom tlu između ostalog bavio se ovom problematikom već Milivoj Marković (videti u *Literaturi*), a u nezavisnoj Srbiji, u širem kontekstu, vidi studija iz oblasti kulture sećanja Todora Kuljića. Interesantno je da je motiv Golog otoka u savremenoj srpskoj književnosti privukao pažnju takođe inostranih istraživača (videti na primer rad Magdalene Tačinske u *Literaturi*).

<sup>7</sup> A. Asman, *Oblici zaborava*, Beograd, Biblioteka XX vek, 2018, s. 9.

## Književna mnemonika i konstituisanje tabu teme

Čuvanje činjenica, to jest njihovo pohranjivanje u književnom tekstu veoma je specifično, pošto se kodiranje obavlja po pravilima *drugostepenog modelativnog sistema*<sup>8</sup>, a primarna funkcija književnog teksta nije čuvanje činjenica, kao u istorijskom diskursu, nego proizvođenje estetske informacije i uspostavljanje aksiološkog sistema koji autor podržava, odnosno smatra ispravnim, pa ga preko svog književnog teksta, manje ili više suptilno, i promovise. Međutim, činjenice koje se sačuvalu u književnom diskursu imaju mnogo snažniji pragmatički efekat, mnogo duže se pamte i upečatljivije deluju na kolektivnu svest i pamćenje, upravo zbog moćnog semiotičkog omotača, sačinjenog od neodoljivog estetsko-etičkog materijala. Stoga je i pamćenje, odnosno zaboravljanje golootočke traume neraskidivo povezano sa književnim modelima, koji umetničkim sredstvima rekonstruišu plastičnu sliku logorskog pakla.

Dakle, o Golom otoku se nije ćutalo niti se on potiskivao u sferu zaborava jer se smatralo da je beznačajan, već zato što je zabrana artikulacije diskursa bila vrlo stroga, praćena teškim institucionalnim nasiljem, pri čemu je država garantovala prećutkivanje i sprovodila rigorozne kazne nad onima koji bi se ogrešili o izričitu zabranu. Inače, zataškavanje, to jest namerno zaboravljanje potpuno je uobičajena semiotička reakcija na zločin kako na individualnom, tako i na socijalnom planu, a imperativ prećutkivanja najsnažniji je ako je zločin počinjen u ime održavanja vladajućeg poretka. Na vrednovanje zločina, kao i na eventualno opravdavanje ili osuđivanje zločinaca, utiče ideološka tačka gledišta korisnika znakova, to jest pragmatički aspekt znakovnosti, jer da bi događaj postao činjenica, o njemu mora nastati tekst, koji tek činom artikulacije počinje svoju semiotičku aktivnost. Ako je pak događaj u diskursu prećutan, onda govorimo o slučaju nulte semiotizacije, kada izgleda kao da se nije ni dogodio, jer je prepušten kulturnom mehanizmu zaboravljanja, koji je nemilosrdan u proždiranju elemenata zbilje – događaja i njihovih nosilaca. Znakovi, tekstovi i rituali, kojima se obeležava ono što je zapamćeno a time i privilegovano, jer je u procesu semiotizacije steklo prestižan status činjenice, zavise od aksiološkog sistema sociokulturne zajednice, koji je vrlo nestabilan i podložan dominantnim političkim i ideološkim kodovima i paradigmama.

Nakon sukoba sa Informbiroom, aktivnosti KPJ usmerene su na razaranje semiotičkog potencijala sovjetske kulture, koja svoj uticaj emituje na južnoslovensku semiosferu još od Oktobarske revolucije, pri čemu se posebno insistiralo na razgrađivanju kobnog Staljinovog kulta, praćenog obožavanjem ruske kulture

---

<sup>8</sup> O tome videti: J.M. Lotman, *Struktura umetničkog teksta*, Beograd, Nolit, 1976.

uopšte, što je imalo duboko dijahronijsko utemeljenje a rezultiralo je pojačanim interniranjem „pravoslavnih komunista” – Crnogoraca i Srba. Dakle, semiotička strategija Partije sastojala se u tome da se pragmatički aspekt znakova<sup>9</sup> *Staljin* i *Rusija*, koji su dugogodišnjom elativnom naracijom uzdignuti na nivo svetinje, nakon sukoba mora razoriti a široke narodne mase odučiti od obožavanja, koje je do juče bilo promovisano sa svih partijskih i državnih kanala komunikacije. U toj strategiji Goli otok je funkcionisao kao prostor najjače desemiotizacije sovjetske sakralnosti, namenjen prevaspitavanju najupornijih i najfanatičnijih obožavalaca, pri čemu su logoraši tretirani kao korisnici znakova, koji su odbijali da se odreknu Staljinovog kulta. Iz toga proizlazi da je njihovo stradanje vezano za perfidno poigravanje znakovima, to jest za semiotičke procese kojima su suvereno upravljali politički centri moći.

Prvi ozbiljniji udarac strategiji nulte semiotizacije Golog otoka u književnom diskursu zadaće Dragoslav Mihailović 1968. godine, objavljivanjem romana *Kad su cvetale tikve*, u kome se aludira na golootočki teror. Međutim, ni u tom romanu se ne pominje toponim Golog otoka niti autor, koji je i sam golootočka žrtva, svedoči o preživljenim mučenjima i strahotama, već se samo uzgredno pripoveda o hapšenjima. Pri tom autor vešto kamuflira zabranjenu temu upotrebom narativne tehnike skaza, kao i jezičkim kodom ulice – slengom, čime se oduzima monumentalnost i težina tabuiziranom predmetu. Dakle, aluzije na Goli otok smeštene su u kontekst nedostojan najteže političke teme toga doba, čemu doprinosi i identitet glavnog junaka koji je istovremeno i pripovedač, jer aktivirana tačka gledišta beogradskog mangupa uzdrmava verodostojnost i uzvišenost narativa, čime je autor pokušao da prikrije artikulaciju diskursa o Golom otoku:

„A u to vreme u najvećem teče ona volovodnica s Rusima. Čuje se: drpili ovoga, drpili ovoga...

Nemam ja vremena za to. Malo sam kod kuće, ali, kao, vidim, moj matori nešto šuška s mojim burazerom. Muvaju se oko radija. Ne zarezujem ja to: ko, bre, šmirgla uši Rulovcima dok na ovom svetu ima toliko riba!<sup>10</sup>

Kod kuće – sve kao što sam ostavio. Burazer počeo da se javlja iz nekakvog Bakra, šveca se još više razvila i, još i ranije lepa, sad postala prava lepotica. I – Draganče se muva oko nje! Fol dolazi mene da vidi, a, ovamo, stalno bleji u nju. Keva i čale mi baš ostareli. Čale se još lomata po terenu, ali nekako baš oronuo, tužno ti i da ga pogledaš. Kubure s parama”<sup>11</sup>.

<sup>9</sup> U semiotici se pod pragmatičkim aspektom podrazumeva odnos korisnika prema znaku.

<sup>10</sup> D. Mihailović, *Kad su cvetale tikve*, Beograd, NIP Politika, 1990, s. 43.

<sup>11</sup> Ibidem, s. 62.

Međutim, predstava Jugoslovenskog dramskog pozorišta iz 1969. godine, koja je rađena po ovom tekstu, zabranjena je jer je pozorišni diskurs najkomunikabilniji oblik književnog teksta, pa su informacije koje prosleđuje najdostupnije „širokim narodnim masama”, što je odmah prepoznato kao opasnost po izabranu strategiju nulte semiotizacije Golog otoka. Iluzija centara moći da mogu sakriti počinjeni zločin jeste arhetipsko načelo, koje počiva upravo na strategiji koju smo nazvali nultom semiotizacijom. Holodomor, događaj sistematskog i planiranog izgladnjivanja ukrajinskog naroda u staljinističko doba, jeste još jedan primer takvog zataškavanja, s tim što je taj zločin mnogo širih razmera, sa milionima mrtvih. To je jedan od onih slučajeva kada se događaju pokušava oduzeti tekst, a time i povlašćeni status činjenice:

„Ipak, činjenica nije koncept, nije ideja, ona je tekst, to jest uvek ima realno-materijalno ovaploćenje, ona je događaj kojem je pridano značenje, a ne značenje kojem je, kao u basni, pridano izgled događaja”<sup>12</sup>.

Dakle, proces potiskivanja Golog otoka u sferu ne-činjenica trajao je skoro četrdeset godina, dok je god moć UDB-e i Tita bila neupitna, a jugoslovenske institucije kontrolisale javni diskurs:

„Godinama nakon završetka sukoba Tito–Staljin i zatvaranja Golog otoka o logoru se nije pisalo ni javno govorilo, a ponajmanje su to činili oni koji su ga stvarali. Ipak, tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća, a posebno nakon raspada Jugoslavije, progovorili su rijetki pojedinci koji su imali operativnu ulogu u stvaranju logora, uglavnom bivši udbaši”<sup>13</sup>.

Istina pak o Golom otoku, sa tačke gledišta generala Jova Kapičića, saopštena udbaškim jezikom, zvuči ovako:

„Kakva tortura? Zatvorenici su se međusobno sukobljavali, tukli, podmetali, špijali... Ponižavali su jedni druge i zato ne žele o tome da govore [...]. Niko od UDB-e nije ubijao niti mučio zatvorenike”<sup>14</sup>.

Dakle, kad je konačno počelo uobličavanje diskursa o Golom otoku, moralo se objasniti ćutanje i, naravno, krivica svaliti na žrtve. Kapičić, međutim, prećutkuje činjenicu da su logoraši prilikom napuštanja Golog otoka potpisivali dokument, i to sa Udbom, koji ih je obavezivao na ćutanje o doživljenom teroru<sup>15</sup>. Vrednosni stav

<sup>12</sup> J.M. Lotman, *Semiosfera...*, op.cit., ss. 334–335.

<sup>13</sup> M. Previšić, *Povijest...*, op.cit., s. 191.

<sup>14</sup> J. Kapičić, citirano prema: M. Previšić, *Povijest...*, op.cit., s. 237.

<sup>15</sup> O tome videti: M. Previšić, *Povijest...*, op.cit., s. 533.

UDB-e, a time i države, prema golootočkim logorašima jasno je artikulisao upravo Jovo Kapičić, što se može videti iz svedočenja Radovana Hrasta:

„Vrlo brzo nakon mog dolaska na Goli, logor je posjetio Jovo Kapičić, narodni heroj, general i pomoćnik Aleksandra Rankovića. Svi koji smo bili u logoru okupili smo se i onda je Kapičić održao žestok govor. Kazao je: «Vi ste izdali domovinu, sramota ste za vaše suborce, izigrali ste zemlju. Napravili ste sramotu našoj Partiji. Vi ste zločinci. Sada smo vas doveli ovamo i tu više nema milosti. Onaj tko će uvidjeti svoju grešku, taj će revidirati svoj stav, a onaj tko to neće napraviti, tu ostavlja kosti.» Bio sam ostao paf, zapravo, svi smo ostali u šoku. Svaki od nas je vidio da više nema šale. Kapičić je rekao ono što je osjećao. Bio je pošten i dao je izbor: ili lijevo, ili desno, pa sad ti izaberi”<sup>16</sup>.

Greh diskursa, odnosno različitog političkog stava i kritičkog mišljenja proglašen je za izdaju, jer u većini slučajeva kažnjenici nisu preduzimali nikakve akcije usmerene na ugrožavanje državno-pravnog poretka socijalističke Jugoslavije. Ali u atmosferi straha, te vrlo ozbiljne i realne pretnje Staljinovom invazijom, kažnjavanje je poprimilo drakonske razmere a događanja po jugoslovenskim kaznionicama otela su se kontroli. Govorom Jova Kapičića i dolaskom „Bosanaca” u julu 1949. ustanovljena je glavna funkcija logora na Golom otoku – proces političkog prevaspitavanja, svrha koju ranije nije imao nijedan logor na teritoriji Jugoslavije, a koja će presudno uticati na unutrašnju organizaciju, kao i na logorski model komunikacije.

## Tajna Golog otoka

Odgonetanje tajne Golog otoka počinje u ranoj naraciji Mirka Kovača, koja je veoma agresivna prema socrealističkom modelu kulture, pa je tako u narativnom ciklusu *Rane Luke Meštrevića* (1971) autor aktivirao čitav arsenal lascivne i nekrofilne leksike, čija se razorna energija usmerava na sve one anomalije koje nastaju nakon *likvidacije privatne svojine*. U novelistički izlomljenom sižeju, u kome se prepliću sudbine različitih likova oštećenih istim državnim mehanizmom, u istom trebinjskom hronotopu, ogoljuje se nasilje režima koji sprovodi teror nad pojedincima preko svojih obavještajnih službi, posebno UDB-e, organa čiji glasovni sklop postaje predmet autorovog poigravanja u potrazi za metaforom dovoljno snažnom da u sebi sažme sve represivne i nasilne radnje komunističkih vlasti. Gnjjila, tmurna i nekrofilna slika socrealističke stvarnosti, koju je autor izgradio u ovom narativnom ciklusu, svakako spada među umetnički najupečatljivije negativne projekcije

<sup>16</sup> R. Hrast, citirano prema: M. Previšić, *Povijest...*, op.cit., s. 299.



socijalističke kulture u jugoslovenskim književnostima. Osim toga, Kovač aktivira tabuiziranu temu Golog otoka, upotrebljavajući taj toponim prvi put u jugoslovenskom književnom diskursu, što je i dovelo do oduzimanja prethodno osvojene književne nagrade „Milovan Glišić”, dok je autor brutalno pretučen:

„Brat moga oca Mihajlo Kijac izišao je iz rata kao potpukovnik, ali je od 1948. godine radio u UDBI. Kad je došao na viđenje sa svojim bratom, kazao je: «Evo, sad kad ti mogu prosvirati metak kroz čelo, bliži si mi no iko!» Ali nije prošlo ni dva dana, a Mihajlo Kijac je uhapšen i odveden na Goli otok.

Tajna «golog otoka» širila se u našoj sobi kao duvanski dim ili se hvatala na krevet-skim čaršavima, koje smo istresali s balkona, poput skorele krvi. Pred nama je bio čudesno mrtav pejzaž sa izraslinama mermera, obavijen sumnjom: nije li to mistika onog sveta koji roditelji neće da nam objasne, pa čak ni onda kada na je stigla smrtovnica da je na tom ostrvu preminuo Mihajlo Kijac, i da je tamo i pokopan. Otac je u to vreme išao na vrhovima prstiju. S gornjeg sprata, gde su bile sobe za preno-čište, silazio je spoljnim kamenim stepenicama, bled od straha, ili ga je svetlost sveće činila samrtnim. On je šaputao u našoj sobi: «Gost koji leži u krevetu vraća se s golog otoka.» Ujutru bi se otac rano gubio, kako ga ne bi morao ponuditi belom kavom. Tajna Golog otoka širila se u prljavštini čaršava ili peni koja sklizne s drvene kašike dok majka kuva sapun u živoj sodi. Ta neshvatljiva slika istezala se pred nama kao zamršena istorija, kao Vijorsino dupe koje se cepa na dva bela, gola otoka, dve bulbuljčave polulopte. Jedino bi se katkad majka, nagnuta nad belim šporetom, izdrala na oca: «Kog đavola šapućeš!»<sup>17</sup>.

Kao jedan od najangažovanijih jugoslovenskih pisaca, Mirko Kovač u nizu eseja i polemika zagovara i određeni etički sistem, zahtevajući od pisca da bude društveno odgovorno biće spremno da ukazuje na negativne društvene pojave i bori se za prava čoveka. Tih eksplicitno artikulisanih načela, on se pridržavao i u svojoj imanentnoj poetici, pa spada među retke pisce koji su se usudili da progovore o tabu temi Golog otoka:

„U stolarskoj radionici Lutera Martinovića, gde su se izrađivali prozori za novi hotel, šegrti su ćutke blanjali štice. Jedino bi stari Luter, Čeh po majci, drvenim koračem udario po glavi Zaru, stolarskog pomoćnika, onog istog Zaru koji je posle radnog vremena odgonetao tajnu golog otoka kao tajnu zvezda, dok smo na železničkoj stani-nici čekali noćni vlak, kad iz državnog magazina ubacuju u furgone vezane zatvornike, ili se tek na peronu pojavi neki usamljeni čovek koji izađe iz voza i nestaje između perionice i staničnog nužnika.

Kada je Zara preuzeo stolarsku radnju, bilo mu je osamnaest godina. Stajao je iza radionice pred čovekom u kišnoj ciradi koji mu je kazao: «Luter je odveden na goli

<sup>17</sup> M. Kovač, *Rane Luke Meštrevića*, Beograd, Prosveta, 1971, ss. 65–66.

otok!» [...] Od njegovog odlaska turobna slika golog otoka lagano se, kao bolničko rublje, cedila pred nama. Počeli smo se navikavati i na one predmete od kojih smo zazirali, a kod kojih je neki dah golog otoka bio prisutan: u čizmama ili cipelama što ih gost ostavlja pred vrata sobe. [...]

«Čovek vredi ako sazna da nazivi imaju dva značenja: kanta za vodu nije samo kanta za vodu, niti mermer nadgrobni spomenik.» Kao da je u tim rečima ostala neka bolna, neizreciva tajna, koju svi podjednako sanjamo da dokučimo. Poslovođa stolarske radnje Zara pokazao nam je iza vagona na železničkoj stanici revolver. On nam je tačno kazao da nema nikakve tajne i glasom starog partijskog radnika rekao: «Goli otok je jedna velika radionica»<sup>18</sup>.

Stolarski pomoćnik Zara, punokrvni predstavnik kulturne radničke klase, govori partijskim jezikom, pa izriče zvaničnu istinu o Golom otoku, pri čemu zamenjuje oznaku *logor*, koja odgovara stvarnosti, oznakom *radionica*, skovanom u udbaškom diskursu, čiji je cilj kamufliranje stvarne funkcije golootočkog hronotopa. Perfidna semiotička igra i namerna upotreba pogrešne oznake treba da prizove označeno, odnosno mentalnu sliku koja politički i etički nije problematična, pa neće delovati uznemirujuće na pragmatičkom planu, izazivajući negativne emocije korisnika znakova, jer najvažniji recipijenti na čiju se bezuslovnu podršku računa u komunističkoj pragmatiki jesu „široke narodne mase”. Stoga se u zvaničnom diskursu, koji kontroliše UDBA, proizvodi niz lažnih znakova bez utemeljenja u socijalističkoj stvarnosti, što naravno spada u semiotički proces mitologizacije, koji se odvija u svakoj kulturi, a podrazumeva i konstituisanje „tajnog”, mističnog prostora, o kome su znanja dostupna samo povlašćenim pojedincima. Dodeljujući *golom otoku* funkcije lajtmotiva i aktivirajući njegovo kodno ime – Mermer, Kovač se vešto i estetski veoma upečatljivo poigrava zabranjenom spacionemom i njenim opasnim političkim i semiotičkim opterećenjem, izrugujući se velikoj komunističkoj „tajni”, kao i procedurama zataškavanja, što mu se obilo o glavu. Ovaj slučaj svedoči o dobro kontrolisanim mehanizmima učutkivanja, koji su pratili artikulaciju golootočnog diskursa i uzaludne pokušaje nadležnih da se on prepusti zaboravu nametanjem nulte semiotizacije.

Konstituisanje tabu teme, čiji je interaktivni cilj nulta semiotizacija problematičnog događaja, aporije, ideologeme i bilo koje semiotičke jedinice, uvek se odvija pod nadzorom i po nalogu centara moći, državnih ili crkvenih, koje zabranjuju artikulaciju diskursa o onome što je opasno po njihove dogme i uređenje. Na taj način u kulturi nastaje fenomen blasfemije ili svetogrđa, odnosno tabuizirane teme obuhvaćene strogim zabranama, kao i veoma oštrim mehanizmima kažnjavanja, pri čemu zabrana funkcioniše kao zaštitni faktor interesa vladajuće elite, to jest

<sup>18</sup> Ibidem, ss. 66–67.

centara moći, koji osmišljavaju i kontrolišu čitavu semiotičku pozornicu tabua i sakralnosti:

„Fizički skoro nevidljiva, rukovodeća Udba pedantno je nadzirala funkcioniranje čitavog logora i života svakog kažnjenika [...]. Kažnjenička sloboda u logoru, dakako fiktivna, oživotvorena u njihovu samoupravljanju, bila je temelj Golog otoka. Bio je to svijet unutar žice (doslovno) u kojem su komunisti sami sebi «pomagali» da se vrate na stari put, s kojega su skrenuli. Logoraši su upravljali logorašima. Jedni su s drugima spavali, jeli, radili, zajedno čitali članke u «Borbi», dijelili cigarete, tješili se i pjevali. Logoraše su liječili logoraši, kuhali su jedni drugima, a jedni drugima su i glumili u kazališnim predstavama. Na koncu, logoraše su tukli sami logoraši. «Cinkali», pa i ubijali. Stvarno, Udbi su ruke ostale, kako će se pokazati, prividno čiste. Baš zato struktura organizacije logora na Golom otoku zahtijeva posebnu pažnju i analizu, jer predstavlja raritetan slučaj u povijesti internacija ljudi»<sup>19</sup>.

## Autocenzura

Funkcije granice i semiotika razgraničenja veoma su bitne u svakom hronotopu i u svakoj sociokulturnoj zajednici, a u golootočkom logoru te su funkcije ozbiljno poremećene, pri čemu je semiotičko poigravanje granicom rezultiralo njenim uvođenjem u minus-postupak. Naime, u logoru i prostornim strukturama namenjenim mučenju i zlostavljanju ljudi, najvažnija etička granica jeste ona koja se uspostavlja između mučitelja (džalata) i žrtava, a upravo ta granica je urušena perfidnom koncepcijom golootočkog pakla. Međutim, Goli otok nije poznao granicu između mučitelja i žrtava, a koliko je njegova organizacija odstupala od uobičajenog logorskog poretka, svedoči i činjenica da u Jasenovcu nije bilo moguće, niti je to bila namera mučitelja, da zatvorenik pređe granicu i nađe se na istoj strani sa ustašama, iako je bilo takvih pokušaja<sup>20</sup>. Na Golom otoku pak, sva strategija prevaspitavanja sastojala se u tome da se mučeni pretvori u mučitelja te da on čini zverstva o kojima će, naravno, ćutati. Dakle, u inicijalni koncept logora enkodirana je direktiva prećutkivanja i zaboravljanja, što je iskoristio general UDB-e Jovo Kapičić da same logoraše optuži za tabuiziranje golootočke traume, a time i za zverstva počinjena u logoru, jer da su bili „nevin”<sup>20</sup>, naravno da bi progovorili o svom stradanju i tražili odgovornost nadležnih. Perfidnost logorske organizacije, dobro kamuflirano prisustvo UDB-e i semiotičko poigravanje kultovima stvorili su svoje-

<sup>19</sup> M. Previšić, *Povijest...*, op.cit., s. 239.

<sup>20</sup> O tome videti: D. Mihailović, *Goli otok...*, op.cit., s. 534.

vrstan imago „samoupravljajuće idile”, u kojoj kažnjenici sami sebe prevaspitavaju i vraćaju na pravi put.

Dakle, autocenzura je funkcionisala kao osnov strategije zaboravljanja golo-točke traume, a razrađivana je sa najvećim stručnjacima iz oblasti psihologije i sociologije, kao i na osnovu nacističkih, ustaških i staljinističkih logorskih praksi<sup>21</sup>. Čovek po pravilu čuti o sadržajima svesti koji u njemu izazivaju stid, kao specifičnu emociju utemeljenu u etičkom sistemu, pa se logorska strategija sastojala u tome da „nema nevinih” te da se svi uključe u svirepi lanac zlostavljanja, batinanja, mučenja i ubijanja, tako da ih mehanizam autocenzure spreči u eventualnom emitovanju informacija o logorskom životu.

## Zaključak

Možemo zaključiti da se sukob KPJ sa Informbiroom odvijao na semiotičkom planu, pri čemu je vođen rat kulturnim i ideološkim kodovima, znakovima, kultovima, ideologemama, a ne oružjem. To znači da je i Goli otok u mnogome funkcionisao kao semiotički fenomen, jer mu je osnovna svrha bila „prevaspitavanje” kažnjenika, što podrazumeva zamenu jednog seta kodova i znakova drugim. „Slamanje” ličnosti, kao ključna strategija na pragmatičkom planu, jeste semiotički proces koliko i psihički, jer podrazumeva prekodiranje sovjetskog semiotičkog materijala u isključivo jugoslovenski, što je podrazumevalo eliminisanje Staljinovog kulta.

Fenomen Golog otoka ogoljuje semiotičke aktivnosti vladajuće elite, koje se uvek temelje na manje ili više brutalnoj manipulaciji znakovima i pokazuje koliko je opasno izgrađivanje kultura i proizvođenje sakralnih znakova u kulturi po nalogu ideoloških i partijskih centara moći, kao i zloupotreba emocija „širokih narodnih masa”, čime se nažalost služe svi režimi, a posebno oni sa elementima totalitarizma.

Brutalno urušavanje svih revolucionarnih ideala na Golom otoku, koji predstavlja najveću traumu i tabu temu socijalističkog režima, nikako se ne može opravdati strahom od Staljina niti odbrambenim aktivnostima jugoslovenske kulture.

## Literatura

- Asman A., *Oblici zaborava*, Beograd, Biblioteka XX vek, 2018, 214 ss.  
 Jezernik B., *Non cogito ergo sum*, Novi Sad, Mediterran Publishing, 2012, 336 ss.  
 Kovač M., *Rane Luke Meštrevića*, Beograd, Prosveta, 1971, 223 ss.

<sup>21</sup> O tome videti: M. Previšić, *Povijest...*, op.cit., s. 247.

- Lotman J.M., *Struktura umetničkog teksta*, Beograd, Nolit, 1976, 398 ss.
- Lotman J.M., *Semiosfera*, Novi Sad, Svetovi, 2004, 435 ss.
- Marković M., *Preispitivanja: Informbiro i Goli otok u jugoslovenskom romanu*, Beograd, Narodna knjiga, 1986, 281 ss.
- Mihailović D., *Kad su cvetale tikve*, Beograd, NIP Politika, 1990, 133 ss.
- Mihailović D., *Goli otok*, Beograd, NIP Politika, 1990, 682 ss.
- Previšić M., *Povijest Golog otoka*, Zaprešić, Fraktura, 2019, 634 ss.
- Taczyńska M., *Dowcip trwający dwa i pół roku: obraz Nagiej Wyspy w serbskim dyskursie literackim i historycznym końca XX i początku XXI wieku*, Warszawa, Wydawnictwo DiG, 2016, 328 ss.
- Uspenski B., *Poetika kompozicije. Semiotika ikone*, Beograd, Nolit, 1979, 374 ss.

## References

- Asman A., *Oblici zaborava* [Forms of Forgetting], Beograd, Biblioteka XX vek, 2018, 214 pp.
- Jezernik B., *Non cogito ergo sum* [Non Cogito Ergo Sum], Novi Sad, Mediterran Publishing, 2012, 336 pp.
- Kovač M., *Rane Luke Meštrevića* [Wounds of Luka Meštrević], Beograd, Prosveta, 1971, 223 pp.
- Lotman J.M., *Struktura umetničkog teksta* [Structure of Artistic Text], Beograd, Nolit, 1976, 398 pp.
- Lotman J.M., *Semiosfera* [Semiosphere], Novi Sad, Svetovi, 2004, 435 pp.
- Marković M., *Preispitivanja: Informbiro i Goli otok u jugoslovenskom romanu* [Reconsiderations: Cominform and Goli Otok (Concentration Camp) in Yugoslav Fiction], Beograd, Narodna knjiga, 1986, 281 pp.
- Mihailović D., *Kad su cvetale tikve* [When Pumpkins Blossomed], Beograd, NIP Politika, 1990, 133 pp.
- Mihailović D., *Goli otok* [Goli Otok], Beograd, NIP Politika, 1990, 682 pp.
- Previšić M., *Povijest Golog otoka* [History of Goli Otok], Zaprešić, Fraktura, 2019, 634 pp.
- Taczyńska M., *Dowcip trwający dwa i pół roku: obraz Nagiej Wyspy w serbskim dyskursie literackim i historycznym końca XX i początku XXI wieku* [Joke Thar Stretched for Two and Half Years: Portrait of Goli Otok in Serbian Literary and Historical Discourse at the End of the 20<sup>th</sup> and the Beginning of the 21<sup>st</sup> Century], Warszawa, Wydawnictwo DiG, 2016, 328 pp.
- Uspenski B., *Poetika kompozicije. Semiotika ikone* [Poetics of Composition. Semiotics of Icon], Beograd, Nolit, 1979, 374 pp.

